

K i t a p T a n ı t ı m ı

Ellen Meiksins Wood'un Siyasal Marksizm Çağrısını Niçin Dikkate Almalıyız?

Zafer Yılmaz

Ellen Meiksins Wood

Kapitalizm Demokrasiye Karşı:

Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması

Gerçekten de, “tarihin bizim tarafımızda olduğunu” düşünüyorum; ama tarihin ifadesinden beri ilerlemenin kesin yasalarına sosyalizmin yazılmış olduğu ya da gelişimin kaçınılmaz olduğu anlamında değil. Benim için bu mesele daha çok, kapitalizm tarafından yaratılan tarihsel olarak özgül ve efsiz olasılıklar ile gelişimlerin, sosyalizmin gündemde kalmasını sağlaması ve bunun için gerekli koşulları üretmesi olmasıdır. (Wood, 2003: 178)

Bir akım olarak bu adla anılmaya başlandıktan beri Marksizmin bunalımı ve krizi gündemi ifgal etmiştir. Marksizmin periyodik krizleri sadece kuramın “yetersizlik”leri ile ilgili değildir, aynı zamanda içinden geçilmekte olan tarihsel süreçte toplumsal mücadelelerin güncel durumu ile de yakından ilgilidir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Marksist kuramcılar, yeni bir kriz durumuna yönelik yanıtlar geliştirmeye çalıştılar. Bu krize yanıt olarak Marksizmin kavram seti iki kez ciddi bir yeniden yapılanma sürecinden geçti. Bunlardan birincisi Althusser ve öğrencileri tarafından 1960’lardan 1980’lere kadar gerçekleştirildi ve üstyapıların Marksist kuram içindeki yeri tamamen yeniden gözden geçirildi. İkincisi ise daha dar kapsamlı olmak üzere post-ön ekli olan düşüncelerin etkisi altında gerçekleşmiştir. Bu sefer sınıf

1 Wood'un kitabının türkçeye çevrilmiş olması çok sevindirici olsa da bazı çok temel çeviri hatalarına değinmek gerekiyor. Kitabın orijinal başlığı *Democracy Against Capitalism* olduğu için, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı* olarak değil, *Kapitalizme Karşı Demokrasi* olarak çevrilmeliydi. Kitabın alt başlığı olan *Renewing Historical Materialism* ifadesindeki "renewing" sözcüğü ise "yeniden yorumlamak" olarak çevrilmiş. Oysa burada kastedilen "yenilemek". Yazar, yorumlama sözcüğünü tercih etseydi farklı bir ingilizce terim kullanırdı. Yine Wood'un "class as process and relationship" ifadesindeki "process" kavramı kitapta olduğu gibi "oluşum" olarak değil "süreç" olarak çevrilmeliydi. Ayrıca çeviride contingency terimi aynı zamanda ontolojik bir duruma da işaret eden "olumsallık" yerine "rastlantısallık" ile (s. 66) "instance" terimi "kerte" yerine, "moment" in karşılığı olarak kullanılagelen "an" ile (s. 81) "empiricism" "deneyselcilik" ile (s. 66) "false consciousness" "yanlış bilinç" yerine, tamamen başka bir duruma işaret eden "sahte bilinç" (s. 131) ile karşılanmış.

ve ideoloji ilişkisi, altyapı/üstyapı gibi kavramlar tamamen gözden çıkarıldı. 1970'lerin sonlarına doğru Marksizme yönelik filizlenen ve 1980 sonrası tam meyvelerini veren eleştirel duruş, reel sosyalizmin çözümlülüğü ile birleşince Marksizmin klasik kavram setine sahip çıkan kuramcılar süratle savunma siperleri kazmaya, altyapı/üstyapı ve sınıf gibi kategorilerin arkasına yığınaklar yapmaya başladılar. Eleştiri doğrudan Marksizmin kapitalizmi kavrayışında merkezi önemdeki kavramlarına ve bu kavramların denk düştüğü toplumsal ilişkilerin siyasal mücadeledeki yerine yönelik olduğu için ilk refleksin savunma olması doğaldır. Ama Marksist kuramın önemli bileşenlerinden birinin kendi pratiği ve teorisinin temelleri üzerine eleştirel düşünmek olduğu unutulursa bu savunmanın tutucu bir noktaya savrulması kuvvetle muhtemeldir. Elte Ellen Meiksins Wood'un "Siyasal Marksizm" çağrısının önemi tam da bu noktada açığa çıkıyor: Wood post-modern eleştirilere yanıt üretmek için *Kapital*'in yüksek ve kalın duvarlarının ardına sığınmayarak reddediyor. Tersine Marx'ta kapitalizme yönelik bu yığın eleştiriyi olanaklı kılan temelleri yeniden keşfetmeyi ve bu temelleri bugünün dünyası ile ilişkili kılmak için gözden geçirmeyi öneriyor.

Bu yazıda temel savların tartışılması Wood'un, orijinal başlığı *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism* olan ve dilimize *Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması* ismi ile kazandırılan kitabı¹ bizleri, Marksizmin "bunalım"ın anti-depresanlarla geçiştirmeye değil, bu bunalımın Marksist kuramdaki kökenlerinin aranacağı, yavaş yavaş bir terapi sürecine davet ediyor. Bu tartışmada özel olarak kitabın, kapitalizmde "siyasi" ve "iktisadi" olanın ayrılması, ilişki ve süreç olarak sınıf, teleolojiye karşı tarih ve kapitalizm-demokrasi ilişkisi üzerine olan tezlerine odaklanacağız. Sonda söylenecek olanı flimdiden söylersem bir zarar olmaz sanıyorum; kitap Marx'ın hayaletinden çok, onun eleştirel ve siyasal ruhuyla ilgilenenlere fiddetle önerilir. Zira kitapta Marx'ın ruhu bizleri, sınıf ve üretim biçimi gibi kategorileri gerçek ve yaşıyan fleyler olarak kavramaya çağırıyor.

Siyasal İktisadın Siyasal Eleştirisi ve Kapitalizmde "İktisadi" ve "Siyasi" Olan

Wood kitabının ilk makalesinde Marx için kapitalizmin nihai sırrının "siyasi" olduğunun altını çizerek ve Marx'ın, ekonomiyi bir toplumsal ilişkiler sistemi olarak ele alarak üretim sisteminin özgül toplumsal belirleyicileri üzerinde durmasıyla, klasik ekonomi

politikten farklılaştıran belirtir. Klasik ekonomi politenin hareket noktası bilindiği gibi bölümlüm ilişkileridir. Bu bağlamda üretim alanı teknik terimlerle kavramlaştırılırken, içinde üretimin gerçekleştirildiği bölümlüm ilişkileri toplumsal çerçeve olarak üretimin üzerine empoze edilir; fakat üretimin kendisi toplumsal bir süreç olarak görülemez (Clarke, 1991: 75). Oysa Wood'un da belirttiği gibi Marx için sermaye bir toplumsal üretim ilişkisi- dir ve iktisadi kategoriler Marx'ta geçici ve tarihsel olan toplumsal ilişkilerin soyutlamalarıdır (Sayer, 1991: 59; Wood, 2003). *Kapital*'de Marx üretim sürecinin kendisini bizzatıhi "toplumsal ve maddi bir süreç, değer ve kullanım değerinin çelişkili üretimi olarak görmektedir" (Clarke, 1991; Mooers, 1997). Bu bağlamda üretim de sadece metallerin üretimi değil aynı zamanda toplumsal ilişkilerin üretimi ve yeniden üretimidir. Klasik ekonomi politik bu toplumsal ilişkilerin siyasal veçhesini göz ardı ederken, Marx bu ilişkilerin çelişkili ve siyasal yönünü açığa çıkarmaktadır (Barker, 1997). Marx'ın kategorilerinin sadece iktisadi alanla ilişkilendirildiği bu dönemde, Wood'un hem Marx'ın siyasal eleştirisini hem de değer, sadece iktisadi bir ilişkiye değil aynı zamanda emek ve sermaye arasındaki siyasal ilişkiye de ifla- ret ettiğini hatırlatması oldukça önemlidir.

Her kapitalizmde iktisat-dışı zor doğrudan üretim sürecinden soyutlanırsa, "siyasi" olanın "iktisadi" olanın kuruluşundaki rolü nasıl açıklanabilir? Bu soruya yanıt vermek için Wood, ayrı bir siyasi alanın ortaya çıkmasının kapitalist üretim tarzının gelişiminin bütünsel bir parçası olduğunu söyler ve "iktisadi" ve "siyasi" olan arasındaki ayrışmayı açıklayabilmek için dikkati bu iki alan arasındaki birliğe çeker.² Wood kapitalizmde "iktisadi" olan ile "siyasi" olan arasındaki ayrışmanın tarihsel niteliğini vurgularken, iktisadi olan ile siyasi olan arasındaki bölünümünün altını çizmektedir. Kapitalizmde özel iktisadi olan ile karlılık ilişkisi içerisinde, baskı gücünün devlette tekelleştiği bir kamu siyasi alanı bulunmaktadır. Bu alan kapitalist mülkiyetin üretimi örgüt- lemedeki özel iktisadi gücünü ayakta tutmaktadır. Kapitalizmde iktisat-dışı zor ayrı bir alanın tekeline girerken, kapitalistler buna karlılık doğrudan üretimi denetleme hakkını kazanmış, bu arada toplumsal sorumluluklarından da soyutlanmışlardır. Kamu ya da toplumsal otoriteye yetki devri mutlak özel mülkiyetin ege- menliğini sağlamada önemli bir adımdır.³

Dikkat edilirse, Wood için iktisadi ve siyasi olan arasındaki ilişkinin niteliği kavranırken bağılangıç noktası altyapının üst ya-

2 Aynı vurgu Alman devlet üretme tartışmalarında da bulunmaktadır. Bunun için bkz. Holloway (1991) ve Clarke (1991).

3 Benzer şekilde Holloway ve Picciotto da iktisat dışı zorun doğrudan üretim sürecinden soyutlanarak bireysel kapitalistlerden ayrı bir alana konumlandırılmasının, iktisadi ve siyasi olanın, sınıf hakimiyetinin birbirinden ayrı fakat birbiriyle ilişkili biçimleri olarak kuruluşunda önemli bir aşama olduğunu ifade ederler. Tam da sınıf hakimiyetinin almış olduğu tarihsel olarak belirlenmiş bu ayrılık durumu, siyasi olanın "özerk" olduğu yanlışlamasını yaratmaktadır. Holloway ve Picciotto'nun vurgusu Wood'ununki tamamlar niteliktedir: Bu "düzey" ya da "alan"ların varlığı verilili değiştir, yeniden ve yeniden inşa edilmeleri gerekmektedir.

4 Barker da her toplumsal biçimin özgüllüğünü anlamamız için merkeze almamız gerekenin artık değere el konmasının özgül biçimi olduğunu belirttikten sonra “artık emeğe el konuş biçiminin kendisinin kurucu bir parçası olarak sadece kaynakların üreticilerden mülk edinici sınıflara akışını değil, aynı zamanda bu akışı mümkün kılan özgül iktidar bileşimini, bu toplumsal biçim içerisinde yapılan yeniden üretim üzerine gündelik varsayımları açımlayan baskın moral ve estetik kuralları da gereksindiğini” belirtir (Barker, 1997).

5 Marx siyasalın biçimini nerede aramız gerektiği konusunda açıktır: “Ödenmemiş artı-emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının özel iktisadi biçimi, doğrudan üretimin kendisinden doğan ve kendisi de belirleyici bir öge olarak onu etkileyen, yönetenler ile yönetilenlerin ilişkisini belirler.” (Marx’tan aktaran Barker, 1997)

py> nasl belirlediği ya da aralarındaki etkileşim değil, bu iki alan arasındaki içsel ve tarihsel bağlantıdır. Öyleyse bu ilişkinin niteliğini kavramaya yönelik olarak geliştirilmiş olan altyapı-üstü yapı metaforu ne olacaktır?

Wood, altyapı/üstü yapı metaforunu ele alırken, altyapıyı iktisadi ilişkilerle, üstü yapıyı da siyasal, hukuki ve diğer ilişkilerle tanımlayan ve bunlar arasında bir etkileşim, diyalektik ya da belirlenim ilişkisi kuran klasik model ile üstbelirlenimi öne çıkaran yapı-salıcı modeli değerlendirir. Yapı-salıcı’nın mekanik altyapı/üstü yapı modeliyle tarihselcilik arasındaki ikileme verdiği yanıtın bizi pek de verimli bir alana götürmediğini belirtir. Althusser, altyapı/üstü yapı modelinin mekanikliğini sürdürmüş ve toplumsal yapıyı birbirinden kopuk, sürekliliği olmayan, dâhşal olarak ilişkilendirilmiş “etkenler”, “düzeyler”, ya da “kerte”ler olarak kavramsallaştırmıştır. Mutlak determinizm/indirgenemez olumsallık ikiliği, yapı/tarih ikiliği, tarihsel maddeciliği, tarihsel süreci açıklamanın bir yolu olmaktan çıkarmakta ve bizi katı bir ikilikler sisteminin içine hapsedmektedir. Wood bu modele karşı altyapı’nın kendisinin belirli hukuki ve siyasal biçimlerde varolduğunu ve üretim ilişkilerinin kendisinin belirli yasal ve siyasal ilişkiler biçimine girdiğini vurgulamaktadır (2003: 38).⁴ Bu noktada Wood’un iddiası bütün siyasal, yasal ve ideolojik biçimlerin üretim ilişkilerinin oluşumunda elit ağırlığa sahip olduğu değil; belli yasal ve siyasal ilişkilerin üretim ilişkilerini oluşturuca, kurucu yönleri olduğu, başlıklarınınansa olmadığdır.

Bu nokta, Wood’un kapitalist üretim tarzının özgüllüğünü ortaya çıkarmadaki hareket noktası açısından da kritiktir. Farklı toplumsal biçimlerin bağında yatan ve bu toplumsal biçime rengini veren özgül toplumsal ilişkileri anlamak için bakılması gereken yer neresidir? Kitap boyunca Wood, toplumsal biçimlerin özgüllüğüne sık tutarken, kapitalizmde ya da feodalizmde, artık emeğe el konmasının özgül biçimini merkeze alır. Marx için de üretim tarzına rengini veren “gizli temel” artık değere el konuluşunun özel iktisadi biçimidir. Wood, kapitalizmde artıca el konmasının iktisadi biçiminin, “siyasal” alan, demokrasi ve sınıf oluşumu için ne anlama geldiğini araştırır.⁵

İlişki ve Süreç Olarak Sınıf ve E.P. Thompson’ın Açılımları

Zira sınıflar ayrıksı entiteler olarak varolup, düflman sınıflar bulmak amacıyla etraflarına bakıp sonra da mücadeleye tutulmazlar. ...Sınıf ve sınıf bilinci her zaman gerçek tarihsel sürecin sonunda yer alır,

başında değil. (E.P: Thompson)⁶

Post-modern eleştiriler ile birlikte Marksizme yöneltilen öz-cülük, belirlenimcilik ve indirgemecilik eleştirilerinin en temel hedefi sınıf kuramı olmuştur. Bilindiği gibi bu eleştiriler ile birlikte sosyal oluflumun anlaşılmasında vurgu kimliğe ve “farklılaşma” kaymıştır (Özdoğanlı, 2002). Gerçekten de Marksizm içinde sınıf sadece iktisadi bir kategori olarak gören ve üretim ilişkilerinin bize verdiği sınıf konumlarını, sınıfları görmek için yeterli bulan yaklaşımlar vardır; fakat bu sadece madalyonun bir yüzüdür. Marksist kuramcılar indirgemeci olmayan bir sınıf kuramının oluşturulmasında önemli adımlar da atmışlardır. E.P. Thompson’un çalışmaları bu yönelim için bir kilometre taşıdır.

Wood, sınıfı piyasa konumlarına indirgeyen Weberci anlayışla, sınıfı (üretim ilişkilerindeki) yapısal konumlarla özdeş gören kuramlara ya da sınıf kavrayışta odağı, kişilerin sahip oldukları malvarlıklarının ya da donanmalarının dağılımına kaydıran (Rasyonel Seçim Marksizmi gibi) yaklaşımlara karşı çıkar. Onun yerine sınıf oluflumunu maddi belirlenimlerin mantığı tarafından biçimlendirilen tarihsel bir süreç olarak ele alan; üretim ve sömürü ilişkilerini temel alan ufuk açıcı bir sınıf kuramının ipuçlarını E. P. Thompson’un verdiğini belirtir.⁷ Thompson, sınıfı yapısal bir konum olarak değil, toplumsal bir ilişki olarak görmekte; yapılaşmış süreçlerin belirleyici baskılarının insanlar tarafından nasıl yaşıldığına, insanların bu baskılarla nasıl başla çıktığına, yani sınıf oluşturan insanların bu yapısal baskılar nasıl deneyimlediklerine dikkat çekmektedir. Bu noktada deneyim toplumsal varlık ile toplumsal bilinç arasındaki gerekli bir ara terimdir.

Thompson’un görüşü iki noktada önemli açılımlar sağlar. Birincisi sınıf oluşturan insanlar sadece yapıların taşıyıcıları (trager) olarak gören anlayışla karşı Thompson, nesnel belirlenimlerin-üretim ilişkileri ve çalışma şartlarındaki dönüşümler- asla “tanımlanamayan, farklılıklar olmayan ham bir insan malzemesi üzerinde değil, tarihsel mirasların, geleneklerin ve değerlerin taşıyıcıları olan tarihsel varlıklar üzerinde etkili olduğu” vurgusunu getirir. (Wood, 2003: 114). Ayrıca materyalist sınıf kuramı için hareket noktasının üretim ilişkileriyle birlikte, bu ilişkileri deneyimleyen “gerçek bireyler, bireylerin eylemleri ve –hem hazır buldukları hem de kendi eylemleriyle yarattıkları- maddi yaşam koşulları” (Marx ve Engels, 1992: 36) olduğunu hatırlatır. Thompson’a göre sanayi devrimi ile değişen üretim ilişkileri ve çalışma

6 Aktaran Özdoğanlı (2002: 44).

7 Thompson’un sınıf kuramına temel oluşturan eseri *The Making of the English Working Class* adlı çalışmasıdır. Kitabın birinci kısmı İngiliz emekçi sınıflarının miras aldıkları siyasal kültürü aydınlatır. İkinci kısım çalışan halk gruplarının, kapitalist sanayileşmeyi oluşturan ekonomik ve siyasal değişimleri nasıl yaşadıklarını ve değerlendirdiklerini çözümler. Üçüncü kısım, bu emekçi grupların sanayileşme deneyimine yanıt olarak, miras aldıkları kültürel kaynakları yaratıcı bir şekilde kullanmaları sayesinde örgütlü ve bilinçli bir işçi sınıfını nasıl meydana getirdiklerini betimler (Trimberger, 1999: 221-22).

kofullar› “...yoğrulmam›đl bir hammaddeye değil, öđđür doğan ‹n-giliz’e, Paine’in geride bırakt›đ› flekliyle ya da Metodistler’in biçimlendirdiği flekliyle öđđür doğan ‹ngiliz’e (dayat›ld›). Fabrika ifl-çisi ya da çorapç›, Bunyan’ın, an›msanan köy halkları’nın, yasa önünde eğitlik nosyonları’nın ve zanaatç› geleneklerinin de miras-ç›yd›. ‹flçi s›n›f›, meydana getirildiği kadar, kendi kendisini de meydana getirdi” (Thompson’dan aktaran Trimberger, 1999: 36).

Thompson, Wood’un ifadesi ile, insan eylemini ve bilincini kaba indirgemeci ekonomizmin ac›mas›z elinden kurtarmakta, maddi üretim etkinliğinde kendisini bilinçli bir etkinlik olarak görmekte ve “farklı s›n›flar›n üretim biçimi ile farklı iliflkilerini, bu s›n›flarla bağlant›lı kurumları’nın, kültürlerin, ideolojilerin üretim biçiminde ifadesini bulduğu farklı yollar› hesaba” katmaktadır (Wood, 2003: 82). Thompson’ın elinde üretim iliflkileri ve s›n›flar üretim tarz›nın soyut matrisi tarafından belirlenen ve bu matristen formel bir mant›kla türetililecek bir kategori olmaktan ç›kar. Yaflayan, nefes alan, devrald›đ› kültürel ve tarihsel biçimler içerisinde kendi tarihini yapan insanlar tarafından oluğturulan gerçeklikler biçimini alır. Bu anlamda Thompson, “üretim iliflkilerinin mant›đ›n› bir soyutlama biçiminde değil, toplumsal hayat›n günlük ifleyiflinde, üretimin d›đ›ndaki somut kuram ve uygulamalarda görülebilir, ifleyen bir tarihsel ilke olarak” aç›đa ç›karabilmektedir (Wood, 2003: 85).

Wood’un önemsedidđi ikinci nokta Thompson’ın s›n›f mücadelesinin s›n›f öncelediği formülasyonunda ifadesini bulan s›n›f kuram›nın, bize, “olgun s›n›flar›n” var olmad›đ› durumlarda bile s›n›f durumları’nın belirleyici etkilerini görme fırsat›n› vermesidir. Thompson “doğru s›n›f oluğlumu” modeli sunmaya çalıfl›an yaklaş›mlar› fiiddetle eleştirir. S›n›f belirli bir bilinç düzeyi veya s›n›f bilincinin varlığ› ile eğdeğer sayan anlay›şları’nın s›n›f göremedikleri noktada, Thompson s›n›f hareketlerini alg›layabilmeyi ve değerlendirebilmeyi sağlamaktadır. Thompson’ın bu vurguları’n› takip eden Wood’a göre, üretim iliflkileri s›n›f iliflkilerinin uzlaşmaz zeminini sunsa da bize doğrudan s›n›f›n kendisini vermez. “Üretim sürecinde doğrudan bir araya getirilmemiş, hatta son derece farklı üretim biçimlerinde yer alan iflçilerin” s›n›f olarak davranma eğilimini anlamak için üretim iliflkileri ve s›n›f arasındaki denkleme, yaşlam ortam› ile deneyimin tarihsel ve kültürel özelliklerinin kat›lması› gerekmektedir. S›n›f orada duran ve d›đ›lardan kendisine bilinç taş›nması› bekleyen bir fley değil, “s›n›f-

lar arasında ve bir sınıfın kendi üyeleri arasındaki ilişki ve süreç içerisinde kurulan ve olufları bir şeydir” (Wood, 2003: 115).

Niçin Teleolojiye ve Teknolojik Belirlenimciliğe Karşı Tarih?

Wood kitabının bu bölümünde iki temel yaklaşım doğrudan karşılaştıra alır: Üretim biçimlerinin mekanik bir şekilde, tek yönlü olarak birbirini izlediğini ileri süren ve tarihsel dönüşüm anlamında üretici güçlerin gelişmesini merkeze alan görüş⁸ ile piyasa bir fırsat yapısı olarak ele alan ve feodalizmden kapitalizme geçişte sürekli bir dış etken (ticaret, genişleyen pazarlar, açılan ve kapanan ticaret yolları gibi) arayan görüş. Wood bu her iki yaklaşımın da feodalizmden kapitalizme geçişli açıklarken kapitalist yapılanma ve dürtülerin feodalizmin bağrında embriyo halinde var olduğunu varsaydığını belirtir. Oysa ki sorun, Brenner’in ortaya koyduğu gibi “kapitalizm öncesi toplumun eylemleriyle, kapitalizm öncesi mülkiyet ilişkilerinin nasıl kapitalist mülkiyet ilişkilerine dönüştüğünün açıklanmasıdır” (Wood, 2003: 144).

Bu iki yaklaşıma karşı Wood, Brenner’in kapitalizmin doğulu tartışmalarına dair yanıtlardan hareketle alternatif bir kavrayış önerir. Brenner’in yaklaşım kapitalizmin özgüllüğünün, kendine özgü sistemsel mantığını, tarihsel köklerinin anlaşılmasında yönünde önemli bir adımdır. Brenner, ticari toplumu evrensel ve tarih ötesi bir konuma koymaz ve İngiltere’de tarımsal ilişkilerin dönüşümüne odaklanırken, mülkiyet ilişkilerini ve bu mülkiyet ilişkilerini yeniden üreten toplumsal ve tarihsel süreçlerin nasıl yapılandığını araştırır. Brenner Marx’tan hareketle, doğrudan üreticilerin hem kendilerini yeniden üretebilmelerini sağlayan üretim araçlarıyla, hem de birbirleriyle olan ilişkilerini dikkate almaktadır. Lordların ve köylülerin koşullarını korumalarına en iyi yardımcı olacak iktisadi stratejiler ve yeniden üretim kuralları Brenner’in analizinin temelini oluşturmaktadır.

Kapitalizmin doğulu tartışmalarında vurguyu ilk defa değişim ilişkilerinden (uzak pazarlar için yapılan üretimden) üretim ilişkilerine, feodalizmin içsel çelişkilerine kaydıran Maurice Dobb olmuştur.⁹ Brenner, Dobb’u eleştirmekle birlikte içsel çelişkiler vurgusunu takip etmektedir. Kapitalizmin zaman ve mekân bağlamı özgül toplumsal mülkiyet ilişkilerinden nasıl doğduğunu açıklamakta; tarımsal mülkiyet ilişkileri ve üretimin dönüşümünü mümkün kılan tarımsal kapitalizmin özgül üçlüsünün (landlord, kapitalist çiftçi ve ücretli emekçi) nasıl ortaya çıktığını

8 Barker’ın belirttiği gibi, teknolojik determinizm kapitalist toplumsal ilişkilerin etkisi olarak açığa çıkan üretici güçleri geliştirme itisini önce bir neden olarak almakta, daha sonra ise toplumsal gelişmenin itici gücü olarak insanlık tarihini geriye okumaktadır (Barker, 1997).

9 Dobb’un bu vurgusu önemli bir tartışma başlatmıştır. Kapitalizmden feodalizme geçiş tartışması olarak adlandırılan bu tartışma Dobb’un *Studies in the Development of Capitalism* kitabına Paul Sweezy’nin *Science and Society* dergisinde yazdığı eleştiri yazısıyla başlamıştır. Tartışma günümüzde de devam etmektedir. Temelde tartışma konusu olan noktalar şunlardı: (1) feodalizmin çözümünde para ve şehirlerin, ticaretin rolü (2) İngiltere’de 14. yy. sonu ile 16. yy. başı arasındaki dönemin hangi üretim tarzı ya da tarzları tarafından karakterize edildiği (3) Sanayici kapitalistin kökeninin ne olduğu: üreticinin bir tacir ve kapitalist durumuna gelmesi mi- Marx için gerçek devrimci yol- yoksa mevcut bir tacir sınıfının bir bölümünün üretime doğrudan sahip çıkmaya başlaması mı? (4) İngiltere’de 14. yüzyıl ile birlikte aynı rantların

para rantları ile yer değiştirmiş olması (5)Daha temeldeki tartışma olarak, İşaya Üşür'ün vurguladığı gibi, bir üretim tarzının dinamiğini nereden aldığı: içinden mi, dışından mı? Üretici güçler mi yoksa üretim ilişkileri mi öncelik taşımalıdır? Üşür'ün çalışması bu konuda Türkçe'de yer alan en kapsamlı değerlendirmedir. Bkz. Üşür (1992).

10 Bu nokta, Wood'un tarihsel dönüşüm anlarını nasıl kavradığını görmek açısından da kritik. Wood üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkide sürekli üretici güçler lehine bir çözülüş gören yaklaşımı da eleştiriyor ve üretici güçlerin üretim ilişkileri düzeyine çekildiği tarihsel durumlara kitabında işaret ediyor. Bu noktada kritik olabilecek Moers'in yorumuna da yer vermek istiyorum: "Üretim güçlerinin ve ilişkilerinin çelişkili birliği, Marx tarafından toplumsal gelişmenin kilidini açacak tarih-üstü soyut bir anahtar olarak anlaşılmaz. Tersine bu ilişkinin aldığı özgül biçim, ancak belirli toplumsal koşullar içerisinde tarihsel olarak nasıl dile geldiği incelenmek suretiyle anlaşılabilir. Marx için bu dışsal değil, köklerini sınıf mücadelesinden alan ve

na bakmaktadır. <ngiltere'nin özgül koşullar> bu üçlünün doğuşu ile sonuçlanmıştır. Bu koşullar (1) <ngiltere'de aristokrasinin kütadaki benzerleriyle aynı ölçüde özerk olan 'ekonomi-dışı' güçlere ya da 'siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet'e henüz sahip olmayımlar>, (2) <ngiltere'de toprağın uzun zamandan beri alınılmadık bir biçimde merkezileşmiş olması>, (3) Büyük toprak parçalarının mülk sahibi köylüler tarafından değil, kiracılar tarafından iflenmesi ve (4) Toprak sahiplerinin nispeten zayıf ekonomi dışı güçlerinin, kendilerinin kiracılardan doğrudan baskı araçlarıyla daha fazla rant sızdırma kabiliyetlerinden çok, kiracılarına rekabetçi üretim tarafından yapılan baskıya bağlı olmasıdır. Bu özgül bileşim, çok sayıda tarımsal üreticinin toprağa ve üretim araçlarına eriflimlerinde piyasaya bağımı hale gelmesine yol açmıştır (Wood, 2002: 110-111). Böylelikle feodal yeniden üretim kurallarından kapitalist kurallara bir dönüşüm gerçekleşir:

Bu yeni kurallara göre, doğrudan üreticinin üretim araçlarından ve nihayetinde "iktisat dışı" art-ürüne el koyma biçimlerinden koparılması, hem sömürücüleri, hem de üreticileri rekabete maruz bırakacak ve rekabetçe baskılar altında, kârlılık gerekliklerine göre hareket etmelerine olanak tanıyacaktı. (Wood, 2003: 143-145)

Yeni mülkiyet ilişkilerinin açışa çıkması ve toprak sahibi ile kiracı arasındaki bu yeni bileşim, üreticilerin piyasanın zorunluluklarına tabiyetinde önemli bir rol oynamıştır. Brenner, yeni sınıf ve mülkiyet ilişkilerinin feodalizmin bariyerlerini yerle bir ederek tarımsal artının üretken kullanımının önünü açtığını belirtir. Brenner'in bu argümanları, feodalizmin çözülüş sürecini açıklarken "içsel" çelişkileri ve değişen sınıf ilişkilerini temel alarak göstermektedir:

Özetle, köylü üretimi ile serf sistemindeki sınıf ilişkilerini belirleyen artı el konma ilişkileri arasındaki çelişkiler köylü birikiminde, köylü üretkenliğinde ve köylünün kendi kendine yetebilme kabiliyetinde bir krize yol açmıştır. Bu krize varolan yapıya içkin olan sınıf çelişkisinin yoğunlaşması, etlik etmiştir. Ancak bu durum birbiriyle mücadele eden sınıflar arasındaki güç dengelerine bağlı olarak farklı yerlerde farklı sonuçlar vermiştir. (Brenner, 1990: 36)

Brenner ve Wood'un çalışmaları kapitalizmi feodalizm içinde ya da tarihin başlangıcından beri var olan bir şey gibi ele almak yerine, onu özgül toplumsal ve mülkiyet ilişkilerinin sonucu, dahası sınıf mücadelelerinin olumsal bir sonucu olarak görme doğrultusunda önemli bir adımdır.¹⁰ Kapitalizmin tarihini anlamaya çalışırken onun zorunlu bir şekilde açışa çıkması önermesini terk

etmek, sosyalizmin bir zorunluluk olarak bir gün geleceğine inanan sosyalistler için oldukça zordur. Peki, tarihi bugüne tırmanan basamaklar olarak algılamamak¹¹ ve kapitalizmi özgül mücadelelerin ve ilişkilerin bütününden oluşan tarihsel bir sürecin sonucu olarak görmek bize ne kazandıracaktır? Wood'un önemi tam da bu noktada açığa çıkıyor: *Kapitalimin tarihselliğini yeniden kurmak, onu tam da yeniden meydan okunabilir hale getirmektedir*. Yazarın belirttiği gibi:

Eğer ele aldığımız şey *teleoloji* değil, *tarih* ise; bu durumda sosyalist projeyi tanımlayan ilgili kategori, kaçınılmazlık, engellenemezlik, potansiyelin gerçekleşmesi *vaat* değil, tam olarak *olasılık*'tır. Bu da o kadar dikkate alınmayacak şey midir? Karlımızdaki şey, “sadece rastlantısal, aşılabilecek bir flekilde kaza eseri olan, dâhîsal bir olasılık” değil, *tarihsel* bir olasılıktır; başka bir deyişle, daha önce imkansız olan bir şeyi şimdi *mümkün* kılan belirli toplumsal ve maddi koşullar vardır; bu koşullar sosyalizmin sadece soyut bir ideal ya da belirsiz bir yönelim değil de, gerçekten de bir siyasal proje olmasını olanağı kılar. (Wood, 2003: 177)

Hangi Demokrasi Kapitalizme Karşı ?

Demokrasinin ancak kapitalizmde var olabileceği ve demokrasinin sadece kapitalizme özgü bir siyasal örgütlenme biçimi olduğu gibi Friedmanvari görüşler açığa çıktıkça, kapitalizm-demokrasi ilişkisi Marksistlerin temel problemlerinden biri olmuştur.¹² Eleştirel kuramcılar kapitalizm-demokrasi ilişkisi söz konusu olduğunda dikkati daha çok siyasal katılım ve özgürlüklerin sınıf mücadelesi aracılığıyla elde edilmesine çekmişler (Çakır, 1987); sermayenin hakimiyeti ve demokrasi arasında evrimci ve iflevsel bir ilişki kuran yaklaşımları eleştirmişlerdir (Therborn, 1989). Örneğin Ferdan Ergut'un temel tezlerini tanıttığı Rueschmeyer, Stephens ve Stephens'in *Capitalist Development and Democracy* başlıklı kitabının demokrasi tarihinin gerçek öznesinin burjuvazi değil işçi sınıfı mücadelesi olduğunu belirtmektedir (Ergut, 1994).¹³ Wood da, kitabının demokrasi bölümünde bu eleştirel duruşun bir uzantısı olarak, mücadele sürecinde demokrasinin deşiflen içeriğini gözler önüne sermeye çalışır.

Kapitalizme Karşı Demokrasi'de kapitalizm-demokrasi ilişkisine dair iki temel hatanın altı çizilmektedir: Birincisi demokrasiyi sadece siyasal alan ile sınırlı bir kavram olarak görmektir. İkincisi ise demokrasiyi demos (halk) tarafından yönetim veya halkın iktidarı olarak değil; yurttaş özgürlükleri, (ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplantı yapma özgürlüğü gibi) hofgör,

sınıf mücadelesi tarafından dolaylanmıştır işsel bir ilişkidir. Başka bir deyişle, üretim güçleri ile ilişkileri arasındaki ilişki ile sınıflar arasındaki çatışma, birbirinden ayrı iki ilişki değildir” (Moers, 1997: 34).

11 Marx *Grundrisse*'de şöyle demektedir: “Tarihi gelişim ve ilerleme denen nesne, genel olarak, en son biçimin kendisinden önce gelenleri kendisine doğru tırmanan basamaklar olarak görmesi olgusuna dayanır. Bu biçimin ise ancak nadiren ve belli koşullar altında kendi kendini eleştirilmesi mümkün olabilir. Olanaklardan.....kendinden öncekileri kavrayışı da daima tek yanlı olacaktır (Marx, 1979: 177).

12 Friedman'ın görüşlerinin eleştirisi için bkz. Çakır (1987) ve Köker (1987).

13 Ergut, sözü geçen yazısında Türkiye'de de yapılan aynı hataya, burjuvazi ile demokrasinin gelişimini özdeşleştirme hatasına dikkat çekmekte ve R-S-S'nin kitabına referansla demokrasinin gelişiminde burjuvazinin olumlu rol oynadığını sadece üç ülke olduğunu belirtmektedir: İsviçre, İngiltere ve Fransa (Ergut, 1994: 212).

özel alanların korunması, bireyin ve/veya yurttaşın devlete karşı korunması gibi kavramlar üzerinden tanımlanmaktadır. Wood, bu problemlerin altında yatan tarihsel sürece, kapitalizm ile birlikte demokrasi kavramının bizzatı kendisinin nasıl bir dönüşüm geçirdiğine dikkat çekerek bu süreçte liberalizmin nasıl demokrasiyi bastırarak onun yerine geçtiğini gösterir. Kapitalizmin gelişiminde bireyin hak ve özgürlüklerinin sürekli gelişimini gören liberal teleolojiye karşı tarihi göreve davet eder.

Wood'un bu sorunları tartışmak için kullandığı araç, eski Yunan şehir devletindeki demokrasi kavrayışı ile modern demokrasi arasındaki farkın gösterilmesidir. Eski Yunan'la ilgili olarak ilk önce, özgür emekçinin, özellikle de köylünün yargı ve siyasi özgürlüğü olan yurttaş konumunda bulunduğunu ve bu özgür emekçinin Atina demokrasisinin bel kemiği olduğunu belirtir. Böylece kölenin esareti kadar özgür ilgücünün özgürlüğünün de Atina toplumunun belki de en belirgin özelliği olduğunu kabul etmiş olur. Wood daha sonra polis'in bir devlet biçimi olarak gerçek ayırt edici özelliğinin, çalıfmanın ve yurttaşlığın köylü yurttaşta birleşmesi ve üreticinin yurttaşlar topluluğunun bir üyesi olması nedeniyle, toprak köleliği, vergi gibi geleneksel sömürü biçimlerinden korunması olduğunu belirtir. Bu da Atina'da yöneticiler ile üreticiler arasındaki tipik kırılmanın ortadan kalkması anlamına gelmektedir.

Kapitalizmde demokrasiyi anlamak açısından önemli olan bir diğer nokta Atina demokrasisinin farklı tarihsel süreçlerde nasıl farklı tanımlandığını görmektir. Amerikan ve Fransız devrimlerinden önce demokrasi "banal" biçimiyle, demos'un egemenliği olarak tanımlanırken ve Atina demokrasisi ortak amaçlar etrafında "mekanik" bir biçimde bir araya gelmiş bir toplum olarak görülürken, 18.yy. sonunda mekanik "çokluk" ifadesi yerini "aylak kalabalık" bırakmıştır. Bu değişimin nedenlerinden biri Britanya tarihçilerin çağdaşların demokrasinin tehlikelerine karşı uyarma istekleridir. Bu "tehdit algısı" demokrasinin kapitalizmde geçirdiği dönüşüm açısından önemlidir.

Wood'a göre, kapitalizmdeki demokrasi ile antik Yunan'daki demokrasi arasındaki karşıtlık anlamak için her iki dönemdeki yurttaşlık hakkı kavramının anlamına bakmak önemlidir. Kapitalizmde yurttaşlık hakkı, toplumsal ve iktisadi konuma bağlı değilken ve yurttaş eliti sınıfsal eliti doğrudan etkilemezken; Atina demokrasisinde sınıflar arasında ilişkiler doğrudan ve derinden yurttaşlık konumundan etkilenmekte ve küçük üretici iktisat dışı

zorunluluklardan korunmaktadır. Sonuçta ortaya çıkan farklılık çarpıcıdır: Kapitalizmde demokrasi sömürüyü sağlam bir biçimde yerleştirirken ve mülkiyet ilişkilerine dokunmaksızın yurttaşlık haklarının ve siyasi hakların demokratikleştirilmesi mümkünken; Atina'da “siyasi efitlik yalnızca toplumsal ve iktisadi efitsizlikle bir arada var olamadı, bu efitliyi önemli ölçüde düzeltti ve demokrasi biçimsel olmaktan gerçek olmaya çok daha yakındı” (Wood, 2003: 240). Wood kapitalist toplumda siyasi hakların eski demokrasideki yurttaşlık hakları gibi bir anlamı olmadığını ve demokrasinin biçimsel olarak ayrı bir “siyasi” alanla sınırlandırıldığını ileri sürer. Antik demokrasi kavramı, alt sınıflara efsiz bir yurttaşlık konumu tanıırken, kapitalist demokrasi yurttaşlığın kapsamını, onun gücünü sınırlandırarak genişletecektir. Kapitalizmde herkesi kapsamayan bir yurttaşlık seçeneği artık mümkün olmadığında ise devreye daha kapsayıcı, ancak edilgen ve sadece siyasal güçlerle sınırlı bir yurttaşlık kavramı girecektir.

Wood bu noktada modern demokrasi kavramının Anglo-Amerikan geleneği ile örneklenen farklı tarihsel yörüngesine ifla- ret eder. Bu yörüngenin kilometre taşları Magna Carta ve 1688, yani varlıklı sınıfların yükselişidir.

Bu durum, köylülerin kendilerini, lordların siyasal baskılarından kurtarması sorunu değil, lordların kendi bağımsız güçlerini monarfinin isteklerine karşı kabul ettirmesidir....monarşilerin tecavüzüne karşı, aristokrat ayrıcalıkların kabul ettirilmesi, modern demokrasi kavramının türediği “halk egemenliği” geleneğini ortaya çıkardı; fakat söz konusu “halk”, demos değil, monarşi ile kitleler arasındaki kamu alanında yer alan, dışarıya kapalı bir siyasal ulusu oluşturan ayrıcalıklı bir tabakaydı. (Wood, 2003: 243-244)

Yeni demokrasi kavramının mümkün kılınması, kapitalizmin iktidarın düzlemini lordluktan mülkiyete çevirerek halkın statüsünü daha az göze çarpar hale getirmesidir. Üstte içerisinde bireysel hak ve özgürlüklerin gerçekleştirildiği tarihsel ve toplumsal çerçeve budur. Fakat Wood biçimsel demokrasiyi mutlak bir ilerleme, biçimsel yurttaşlığın üreten tarihsel süreçleri ise özgürlüklerin sürekli artması olarak gören liberal teleolojiye karşı bizleri temkinli olmaya davet eder. Wood'a göre yurttaşlık topluluğuna katılan emekçi kitlelerin “kayıp ve kazançları hesaplanırken, onların yurttaşlık hakkı olarak sahip olduğu siyasal alanın değerinin” düşürüldüğü hatırlanmalı ve “...kapitalistleşme ve en sonunda yurttaş kitlelerine katılacak modern, “özgür ve efit” ücretli emekçiye açılan tarihsel süreç, köylüleri geleneksel ve ortak haklarıyla

birlikte, hem mülklerinden, hem toplumlarından koparan süreçle aynı” olduğu unutulmamalıdır (Wood, 2003: 248).

Son olarak Wood bugün demokrasinin doğallıkla temsili demokrasi ile özdeşleştirilmesinin ne kadar sorunlu olduğunu bir kez daha hatırlatır. Amerikan düflüncesinin mirası olan temsili demokrasi aslında bir filtre görevi yapmakta ve siyasi gücün kullanılması değil terk edilmesini; bu gücün bafıkalarına devredilmesini ve yabancılaşmasını temsil etmektedir. Amerikan cumhuriyeti, iktidarın “halkın temsilcilerine” geçmesinin demokrasinin özünü oluşturduğu fikrini getirirken, demokrasiyi tamamen siyasal alana “yurttaşlı toplumundan ve “ekonomiden” uzakta bir alana sürmüştür. Burada sözü edilen halk artık Atina’daki etkin yurttaşlı değildir; “kamu-sal alanda merkezi devletçe temsil edilen, birbirinden kopuk, bireylerin toplamı” olarak tanımlanmaktadır (Wood, 2003: 259).

Gerçekten de kapitalizm ve demokrasi barikatların ayrı taraflarında yer almaktadır; fakat “kapitalizme karşı olan” demokrasi yurttaşların pasif bir biçimde yararlanabileceği anayasal haklar ve yönetsel ifleyiflerin demokrasisi değil, içerisinde üretenler ve yönetenler ikileminin kırıldığı ve halkın gücünün etkin kullanımı’nın merkezi olduğu bir demokrasidir.

Kapitalizmin Bütünleyici Mantığı ve Sonuç:

Wood, kapitalizmi, farklılaşmış toplumsal konumlar ve ilişkiler çoğulluğunda eriyen belirsiz bir yapı olarak görenlere karşı, kapitalizmin bütünleyici, herkesi kapsayıcı ve homojenleştirici etkilerini göstermeye çalışır. Wood’un vurgusu, toplumsal pratikler, tabiiyet alanları ve kimlikler arasında çubuğun farklılık üzerine ağırlık büküldüğü günümüzde, önemli bir uyarıcı iflevi görerek, kapitalizmin “bütünleştirici” mantığını yeniden gündeme getirir: “Hiçbir eski despot tebaasını oluşturan insanların özel yaşamlarına-yaşamlarındaki fırsatlara, seğıimlere, tercihlere, kanaatlere ve ilifkilere, aynı derinlikte, ayrıntıda ve yoğunlukta, sadece çalışma mekânlarında değil, hayatlarının her köflesine- bu kadar nüfuz etmeyi hayal edemezdi” (Wood, 2003: 300). İlk defa kapitalizmde üretim ve artı değer’in elde edilme süreci ayrılmaz bir flekilde bir araya gelirken, üretimin örgütlenmesi ve topluluk hayatı birbirinden ayrılmış ve toplumsal yaşam böylesine denetlenebilir hale gelmiştir.

Burada iki nokta önem kazanmaktadır. Birincisi toplumsal iliflikilerin farklı veçhelerinin kapitalizmin bütünleyici mantığını tabiiyetidir. Clarke’a göre söz konusu olan, toplumsal iliflikilerin

maddi üretimin gerekliliklerine iflevsel tabiyeti deşildir; “özgül ve belirli bir tarihsel süreçte toplumsal ilifkilerin hakim üretim ilifkilerinin tahakkümü altına girmesi, sonuçta bu ilifkinin gelişmiş formlar olarak belirlenmesidir” (Clarke, 1991: 84).

İkinci nokta ise kapitalizmin bütünleştirici mantığının bir parçası olarak heterojenleştirme eğilimiyle ilgilidir. Fuat Ercan’ın çok iyi ifade ettiğı gibi,

Kapitalizm... bir yandan daha önce meta ilifkilerinin geçerli olduğu belirli mekanlar üzerinde süregelen ve keşfedilmemiş olanlar yeni den metalaştırırken ya da meta ilifkilerini daha da yoğunlaştırırken (*intensification of social relations*), diğer yandan farklı mekanlarda süregelen farklılıklar ve yaşam biçimlerini, heterojen varoluşlar olarak tüketmek üzere keşfeder (*extensification of social relations*) ...Bu aşamada farklılık ve parçalanma ile bütünleşme ve homojenleşme eğilimleri eş zamanlı çalışmakta. (Ercan, 2000: 206-207)

Son olarak kitabın politik açılımlarından en önemli olanın vurgulamak gerekiyor. Wood’un sınıf anlayışının sadece iktisadi bir kategori olarak sınıf olmadığının belirtmiştim. Bu, kendi içerisinde ve diğer sınıflarla ilifkisi içerisinde, aynı üretim sürecini, yani temeldeki toplumsal antagonizmayla birlikte deneyimleyen insanlar tarafından -bir ilifki ve süreç içerisinde- kurulan bir sınıf anlayışdır.

Böyle bir sınıf kavrayış, gerçeklikle yüzleşilemediği için sınıfa doğru kaçmaya değil, sınıfı oluşturan insanların gerçeklikte, onların baskı ve sömürünün farklı biçimlerini deneyimleyişleri içinde görmeye davet ettiği için önemlidir. Bu bağlamda baskı ve sömürünün farklı biçimlerine atfı vurgu yapan “farklılık” kuramları bu alanları kendi içlerine kapalı kutular biçiminde algılamaya eğilimli olabilirler; fakat bu, bu biçimlerin analizinin söz konusu kuramlara terk edilmesi ya da bu alanların özgüllüğünün sınıfa indirgenmesi için mazeret olamaz. Barker’ın da belirttiğı gibi bugün Marksist kuramların önündeki en önemli görevlerden biri, baskı ve sömürünün farklı biçimlerinin birbiriyle içsel olarak nasıl ilifkili olduğuna bakmak; bu biçimlerle kapitalist üretim ilifkilerinin kapsayıcı mantığı arasında nasıl bir bağ olduğu sorusuna yanıt üretmektir. Wood bu kitabı ile bize önemli bir başlangıç noktası ve iyi bir pusula vermektedir. Gerisi bu yolu yürüme isteyenlerin azmine kalıyor. Bu yolu izlemek isteyenlere son bir öneri de Marx’tan: “*Se gui il tuo corso e lascia dir le genti*” (Sen yolunda yürü ve bırak ne derlerse desinler; Marx, 2000:19, İlahi Komedi’den)■

Kaynakça:

- Barker, C. (1997) "Some Reflections on Two Books by Ellen M. Wood", *Historical Materialism*, 1.
- Brenner, R. (1990) "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe, Ashton, T.H. (der.) *The Brenner Debate*, Cambridge: Cambridge University.
- Çakır, N. (1987) "Piyasa ve Demokrasi", *11. Tez*, 6.
- Clarke, S. (1991) "Marxism, Sociology and Poulantzas' Theory of the State", Clarke, S. (der.), *The State Debate*, London: Mac Millan.
- Dobb, M. (1992) *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, çev. F. Akar, İstanbul: Belge.
- Ercan, F. (2000) "Küreselleşme Sürecindeki Yerellikler: Homojenleşme ve Farklılaşma/Güç ve Eflitsizlik İlişkileri Üzerine", *Mübeccel Kıray için Yazılar*, Başılam.
- Ergut, F. (1994) "Demokrasi Tarihinin Öznesi", *Dünyü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 6.
- Holloway, J. ve S. Piccotto (1991) "Capital, Crisis and the State", Clarke, S. (der.), *The State Debate*, London: Mc Millan.
- Köker, L. (1987) "Liberal Demokrasi ve Eleştirileri", *11. Tez*, 6.
- Marx, K. (1979) *Grundrisse, Ekonomi Politikin Eleştirisi için Ön Çalışma*, çev. S. Niflanyan, İstanbul: Birikim.
- Marx, K. (2000) *Kapital*, 1. Cilt, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Mooers, C. (1997) *Burjuva Avrupa'nın kuruluşu, Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi*, çev. B. S. fiener, Ankara: Dost.
- Özürümlü, M. (2002) "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları", *Praksis*, 8.
- Sayer, D. (1991) *An Excursus on Marx and Weber*
- Therborn, G. (1989) *Sermaye Egemenliği ve Demokrasinin Doğuşu*, çev. fi. Tekeli, Ankara: V.
- Trimberger, E. K. (1999) E. P. Thompson: Tarih Sürecini Ayarlamak", Skocpol, T. (der.) *Tarihsel Sosyoloji, Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, İstanbul: Tarih Vakfı.
- Üllür, C. (1992) *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler ve Geçmiş Tartışmalar Bir Takdim*, İstanbul: Belge.
- Wood, E. M. (2002) *Kapitalizmin Kökeni, Geniş Bir Çerçeve*, İstanbul: Epos.
- Wood, E. M. (2003) *Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yapılandırılması*, çev. fi. Artan, İstanbul: İletişim.

Ellen Meiksins Wood'un Türkçe'de yayınlanmış makale ve kitapları:

- Wood, E. M. (1992) *Sınıftan Kaçış: Yeni 'Hakiki Sosyalizm*, çev. fi. Alpagut, Ankara: Akol.
- Wood, E. M. (1992) "Sivil Toplumun Yararları ve Zararları", çev. C. Badem, *Dünya Solu*, 8, 1-29.
- Wood, E. M. (1997) "Modernite, Postmodernite ya da Kapitalizm?", çev. C. Kabran, *Sosyalist Politika*, 12: 117-129.
- Wood, E. M. (1997) "A. Sivanandan'a Cevap: Küreselleşme veya (Globaloney)?", Çev. C. Kabran, *Sosyalist Politika*, 13: 93-102.
- Wood, E. M. (1999) "Kapitalist Değişim ve Kuşaksal Kaymalar", çev. E. Akdeniz, *Sosyalist Politika*, 22: 102-108.
- Wood, E. M. (1999) "Küreselleşme, Postmodernite ve Diğer New Age'ler: Sol Entellektüeller ve Yeni Bir Çözüm Tutkuları", çev. U. Günsür, Balıkaya, F. (der.) *Küreselleşme mi? Emperyalizm mi? Piyasacılık Efsanesinin Çöküşü* içinde, 71-81, Ankara: Ütopya.
- Wood, E. M. (2000) "Postmodern Gündem Nedir?", çev. A. Fethi, Wood, E. M. ve J. B. Foster (der.), *Marksizm ve Postmodern Gündem* içinde, Ankara: Ütopya, 7-26.
- Wood, E. M. (2000) "Mutsuz Aileler: Küresel Kapitalizm ve Ulus Devlet", çev. A. B. Kafaoğlu, Kafaoğlu, A. B. (der.) *2000'li Yıllara Girerken Kapitalizm* içinde, 11-23, İstanbul: Kaynak. [Aynı makale *Cosmopolitik*'in 1. sayısında da bulunmaktadır.]
- Wood, E. M. (2000) "Kapitalizmde Politika", çev. E. Akdeniz, *Sosyalist Politika*, 25: 98-111.
- Wood, E. M. (2001) "Küresel Kapitalizmde Emek, Sınıf ve Devlet", çev. A. Atılğan, *Özgür Üniversite Forumu*, 15: 85-99.
- Wood, E. M. (2001) "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf", Çev. A. Aytekin, *Praksis*, 1: 92-119.
- Wood, E. M. (2002) "Kapitalizmde Ekonomi ve Politika'nın Birbirinden Ayrılması", http://www.sen-dika.org/makale/ellen-meiksins_12aralik2002.html
- Wood, E. M. (2003) *Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, çev. fi. Artan, İstanbul: İletişim.
- Wood, E. M. (2003) *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*, çev. A. C. Alkon, Ankara: Epos.
- Wood, E. M. (2003) "Kapitalizmin Kökeni", çev. E. Köç, *Cosmopolitik*, 4: 54-57.